

ХОРОНИМ *БІЛОРУСЬ* В УКРАИНСКОЙ ПОЭЗИИ:
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ¹

Поэтическая модель мира вторична по отношению к языковой, но обе они обладают рядом общих признаков, в числе которых взаимодействие разных национальных культур. Такие языковые единицы, как хоронимы, функционируют не просто в качестве идентификаторов географических объектов, они отличаются большим объемом имплицитных смыслов (фоновых знаний) и транслируют историко-культурную информацию об этносе, который проживает на территории, маркированной соответствующим онимом. Наиболее глубоко, по нашему мнению, этот процесс отображен в художественном дискурсе, что и обусловило цель нашего исследования – изучение функционирования топонима *Білорусь* и его вариантов в украинской поэзии.

Несмотря на то, что в украинском поэтическом топонимиконе хороним *Білорусь* находится на периферии и частотность его использования невелика, он является выразительным и значимым художественным средством. Отметим, что в белорусской поэзии это имя собственное, несомненно, входит в число ключевых слов, выступая «и местом действия, и Родиной, и самым высоким, самым дорогим символом» [2, с. 33]. По наблюдению Т. Слеса-

¹ Артыкул падаецца ў аўтарскай рэдакцыі.

ревой, «употребление хоронима *Беларусь* <...> наиболее часто является закономерным для творчества любого белорусского автора» [3, с. 272].

В украинском фольклоре и авторской поэзии XVIII–XIX вв. функционирует исключительно наименование *Біла Русь*, классифицированное в украинском языке как историзм [5, с. 24]: *Летіли гуси з Білої Русі, / Ой, замутили воду Марусі* (нар. тв.); *Литва і Русь Біла устрашилась, / До самих Курляндов со всім покорилась* (Иоанн); *Ой гетьмане український, / Мазено, мій брате! / Чи не хочеш ти зо мною / Москви воювати?* / <...> / *В мене буде своє царство, / А ти, милий брате, / Будеш тоді в Білій Русі / Царем царювати!* (С. Руданский). Именно так со второй половины XVII в. в украинском и других языках называли белорусские земли, «с конца XVIII столетия понятие Б. Р. [Біла Русь/Белая Русь. – Ю. Б.] использовалось для территорий, которые вошли в Российскую империю после раздела Польши 1772, 1793, 1795 годов. Постепенно название трансформировалось в термин «Білорусія» [5]. И хотя последний активно употреблялся в украинском языке периода СССР, для художественной речи приоритетным был вариант *Білорусь* (аналог белорусского *Беларусь*), что, очевидно, можно объяснить его более высоким экспрессивным потенциалом. Украинский ученый В. Чабаненко, исследуя лингвостилистику «топонимических форм *Білорусія* и *Білорусь*», указывает, что «в украинской языковой среде существует тенденция к их стилевой и жанровой дифференциации. Форма *Білорусія* более характерна для официально-делового и научного стиля современного украинского языка [статья опубликована в 1979 г. – Ю. Б.], тогда как форма *Білорусь* – для художественного и публицистического. Внутренней экспрессивностью эти формы отличаются только в художественной, публицистической и ораторской речи, к тому же *Білорусь*, как правило, употребляется в поэзии, а *Білорусія* – в прозе. В целом, форма *Білорусь* воспринимается как стилистически более выразительная, чем форма *Білорусія*» [5, с. 24].

В частности, топоним *Білорусія* наблюдаем в произведениях М. Рыльского, В. Сосюры, С. Крыжановского, М. Сынгаивского, однако почти все они параллельно употребляют и название *Білорусь*, не придавая особенного значения выбору варианта: *Та вперті Білорусії сини / Сказали: неможливого немає – / І камінь перед плугом відступає, / Мов сніг перед атакою весни. / <...> / Шумить заводів теплим передзвоном / Нова, жива, весела Білорусь!* (М. Рыльский). Заметим, что одновременное поэтическое использование онимов *Білорусь* и *Біла Русь* в одном тексте, наоборот, преследует определенную цель – достижение экспрессивно-стилистического эффекта. Например, в стихотворении Ивана Драча «Сльоза Білорусі» он построен на «структурном контрасте» [5, с. 24], обыгрывании этимологии (*Білорусь* ← *Біла Русь*) и внутренней формы: *Ти – Біла Русь. Не в долі сивій, / А в долі райдуг – Білорусь! / В братерськiм колі, в сонця зливi! / В твоїй сльозі, сльозі щасливій / Я теж щасливо відіб'юсь!..* Прозрачная семантическая мотивация хоронима (*Біла* – светлая, непорочная, чистая) подчеркивается лексемами *пресвітлий, світитися, заясніла, чистота, сльоза*: <...> *ніжно в Світязі купала / Свої пресвітлії слова. / Вона світилась чистотою* <...>; <...> *заясніла сльоза* <...>.

Наши исследования свидетельствуют о том, что в современной украинской поэзии используется только хороним *Білорусь*, это обусловлено экстралингвистическим фактором – украинский язык быстро отреагировал на новое официальное название страны – Республика Беларусь, фактически вытеснив из употребления наименование *Білорусія*.

Аксиологические характеристики топонима *Білорусь* и его вариантов в украинской поэзии позитивные, изредка – нейтральные. Мелиоративные коннотации максимальны, когда образ Беларуси представлен сквозь призму авторского Я: *Я бажання не порушу і з сябрами обнімусь <...> / Вчарувала мою душу запахуца Білорусь* (М. Сынгайвский). Контекстуально этот максимум чаще всего достигается позицией обращения (*О Білорусь, я твоєю землею / Буду, як рідною, вік дорожити* (Д. Луценко); *Я кохаю тебе, я кохаю, / Я КОХАЮ ТЕБЕ, БІЛОРУСЬ; Є багато країн довкола. / Схід і захід, зима й весна, / А така проста й загадкова / В мене ти, Білорусь, одна* (А. Ирванец)), а также притяжательным местоимением *моя* и позитивно окрашенными эпитетами (*Я в минуле з любов'ю дивлюсь. / О моя Білорусь синьоока, / о моя золота Білорусь!*; *О моя Білорусь яснодзвонна <...>* (В. Сосюра); *Трави синьоока матінко / О Русь моя Русь моя Біла* (И. Драч); *Не промчать схарапуджені коні, / Білорусе моя, по тобі / У шаленому громі і дзвоні, / У пекельній одвічній зlobі <...>* (Р. Лубкивский)).

В большинстве исследованных произведений реализация топонима *Білорусь* и его вариантов демонстрирует вторичность географической семантики, а на первый план выступает культурная информация имени. И даже в случае приоритетности локализационной функции оним актуализирует исторические фоновые знания, при этом его аксиология остается нейтральной, например: *В порядку виправлення кордонів / До Білорусі й України / Нові зі сходу й півночі приточують райони, / А панство за кордоном з крику гине* (В. Эллан-Блакитный); – *Коли мене перетяли навпіл / Із кулеметів вже за Білоруссю, / Я у шпиталі порішив: / відбувся* (Б. Олійник).

Географическая информация хоронима *Білорусь / Білорусія* может уточняться другими топонимами, в этом процессе участвует, как правило, весь контекст произведения: *Лежать у полі вперті валуни / На Молодеччині, в озернім краї; / Супутник мій незаперечно знає, / Що кинуті льодовиком вони* (М. Рыльский «Білорусь»); *У Мінську ми; Над шумливим і райдужним Сожем / зажурились Полісся гаї* (В. Сосюра, цикл «Білорусь»); *Хай над Хатинями зозулі / Ще ронять сльози в дзвоннім гулі, / ти вся – для сонця і тепла* (И. Драч «Сльоза Білорусі»); <...> *Не здолати Альбуць чи В'язинку / То трава захлинеться / Розкошуючи в горлі Хатині <...>* (И. Драч «Як ходить трава»); <...> *Та ніякі дядьки вусаті / Не віднімуть у мене тебе. / Відібрати ніхто не посміє / Ні на день, ні на час, ні на мить, / Доки білим вітрилом Софія / Понад Полоцьком в небі тремтить; То й ношу я у грудях ту грудку, / Ту, що зміг, мов рентген, проявить / Пагорб замковий у Новогрудку / І доколишній краєвид; Доки рими нанизую я, / Десь там біло-червонобіла / Понад Мінськом встає зоря* (А. Ирванец «Білорусь»).

Одновременное использование в тексте украинских топонимов и онимных маркеров белорусского локуса выступает объединяющим фактором, поскольку не устанавливает, а наоборот, стирает границу в оппозиции «свой» – «чужой»: *Я звідси вам – з Поліщани, пишу, / до вас, брати, слова летять гінцями. / Я спогади неквапно ворую, / то з Гомельщини віють чебрецями* (М. Сынгаивский). Этому активно способствуют и приращение к значению онимов сем ‘родственность’ (*Білорусь ти моя, Білорусь, / Синьоока сестра України* (В. Сосюра); *Білорусь і Україна – / Край слов’янський, / серцю милий / <...> / Мови наші – дві сестрички!* (Д. Кононенко)), ‘вторая родина’ (*Я назвав би тебе батьківщиною, / Хоч одна вже у мене і є <...>* (А. Ирванец)), и прямое указание на Беларусь как «свою», выраженное притяжательным местоимением *моя* (см. выше), и проведение символических параллелей между Беларусью и Украиной – например, Александр Ирванец в поэме «Білорусь» воплощает их в окказиониме *Площа*: *Бо як встане питання Площі, / То на неї в усі роки / Ходять юні і наймолоді, / А в палацах сидять старики*. Поэт выбрал такой вариант наименования, поскольку он однозвучен с белорусской лексемой *плошча*, а в украинском языке это синоним слова *майдан*, которое совсем недавно онимизировалось и «приобрело признаки вторичной номинации <...>» [4, с. 7]. Его семантическими вариантами стали, в частности, такие: «‘место, где отстаиваются права человека, где он выражает свое гражданское неповиновение, где отстаиваются его демократические свободы’ <...>, ‘коренные изменения в обществе, в общественном сознании’ <...>, ‘мирный протест, демократические преобразования, которые произошли в послекучумовскую и послелянуковичевскую эпоху’ <...>» [4, с. 7–8].

В украинских поэтических произведениях отображены и ландшафтные особенности Беларуси (*Я між лісами Білорусі, / і між болотяних огнів* (В. Сосюра); *В серця дивнім русі / Прогляне чисте небо Білорусі; / І білокора стежка ожива* (С. Йовенко); ... *О дозволю, Білорусь, / перейшовши печальний курган, / Край берез твоїх тихих / замисленим явором стати* (Б. Олійник)), другие природные характеристики, например, синее небо (*Під синім небом Білорусі / я рідну дівчину зустрів* (В. Сосюра)). Украинские писатели XX века при создании образа Беларуси вообще часто обращаются к цветописи – для формирования определенного эмоционального фона, придания ему психологизма, выстраивания экспрессивно-оценочного контраста. Поэтому *Білорусь* в их художественной рецепции *синьоока*, *золота* (примеры см. выше), *білява* (*Це ж я в білявій Білорусі <...>* (В. Сосюра)), *зелена* (*Знаю все, поете [Янка Купала. – Ю. Б.], і журюсь, / Як журився ти крізь гнів великий, / Що твою зелену Білорусь / Залили криваво-чорні ріки* (М. Рыльский)). Примечательно, что с лексемой *Білорусь* чаще всего употребляется эпитет *синьоока*, эта атрибутивная характеристика Беларуси зафиксирована и в процессе психолингвистического эксперимента, который производился с носителями белорусского языка – учащимися раннего юношеского возраста, хотя по значимости она уступает таким оценкам страны, как *чистая, красивая, независимая* [1, с. 36].

Также культурный фон топонима *Білорусь/Білорусія* актуалізується антропонімами – іменами відомих білоруських діячів (*У поході мирнім / Іде в прекрасну далеч Білорусь, / Де ожили Скорина і Кастусь* (М. Рыльський); *Не скорюся ніяким владам / І нікому тебе [Білорусь. – Ю. Б.] не віддам, / <...> / Доки ходять по вулицях парою / Віктор Жибуль і Вера Бурлак. / Відректися мене не намовиш, / Бо ж для мене, для мене-таки, / Мов павук, снує Хадановіч / Віртуозні свої рядки. / Уявити собі таке лиш! / І хіба не візьме за живе – / Знавісний демон Шалкевіч / Ніжну душу гітари рве!* (А. Ирванец)). Однак значить частіше спостерігаємо протилежний процес, коли аналізоване ім'я власне стає засобом відкриття антропонімичних образів, експлікатором їх енциклопедичної інформації: *Він нас учив найглибше поважати / Святиню роботящої руки, – / І увійшов наш Янка у віки, / Як образ Білорусії крилатий* (М. Рыльський); *<...> великий, рідний друг Дубовка... / <...> / Мій герою, / мій страднику за Білорусь!* (В. Сосюра); *Купала! Шум борів, / І хвили жита, / І ріки у повільній течії, / І добрі люди, і пісні твої – / Це книга Білорусії розкрита* (С. Крижанівський); *Згадавши Тараса, свого Кобзаря, / Ми кажемо: Кобзар Білорусі – Купала!* (Т. Масенко). Останній приклад, як і наведені раніше, вказує на відсутність в українській поезії опозиції «свій» – «чужий» по відношенню до білоруського онімного простору. Крім того, «білоруський антропонім або топонім може стати більш виразливим, коли він створює разом з українським антропонімом або топонімом одне логіко-семантичне поле і викликає прозорі соціально-історичні асоціації, наталкує думку читача (слухача) на знамениті паралелі в житті двох братських народів» [5, с. 23].

Хороним *Білорусь* українські поети асоціативно зв'язують з відповідними етнонімами: *Білорусь, / Цю землю знаєте, ручусь, / Мені там кожен за сябра / Бажав і щастя і добра* (А. Малышко); *Білоруски й білоруси, / Сябруки мої й сябрині. / Україна привітає / Білорусь – твою Радзіму* (Д. Кононенко). Сучасний письменник-постмодерніст Ю. Издрік обыгриває етимологію іронічного прозвища білорусів вказанням на кулінарний стереотип (*бульбаши* ← *бульба* (білорус.) укр. *картофель* = *картопля* (укр.)), в цілому базуючись на художественному значенні на політичному підтексті: *Найвіддаленішою / політичною асоціацією, / пов'язаною з картоплею фрі, / може бути незалежна Білорусь / (варто рухатися від «бульбаши» у бік політкоректніших означень).*

Художественна інтерпретація аналізованого оніма часто зв'язана з антропоморфною метафоризацією. Цей процес відбувається різними шляхами, основні з них наступні:

1) актуалізація семантики «материнство»: *В священні дні визвольної війни / Там бились Білорусії сини* (М. Рыльський);

2) репрезентація референта топоніма як власника людського тіла: *Буду згадувати вітер у полі / І волосся твоє [Білорусі. – Ю. Б.] золоте* (В. Сосюра); *<...> Та такими очима щирими / Подивилась ти [Білорусь. –*

Ю. Б.] *в серце моє, / В тих очах було стільки болю, / Стільки смутку на самому дні, / І таку я побачив недолю / За плечима твоїми в пільмі, / Ніби брат там на брата вирушив* <...> (А. Ирванец);

3) прямые авторские характеристики: эпитетные (*жива, весела* (М. Рыльский)) и другие (*моя кохана* (В. Сосюра), *красуня-князівна, князівна* (А. Ирванец));

4) употребление глаголов, которые указывают на *Білорусь* как: а) человека-исполнителя действия (*устрашилась* (Иоанн), *дозволь* (Б. Олійник), *вчарувала* (М. Сынгаивский), *іде* (М. Рыльский)); б) объект межличностных отношений (*кохаю тебе* (А. Ирванец)).

В стихотворении Д. Павлычко фиксируем и случай сакрализации (теорморфизации) топонима *Білорусь*: <...> ***Білорусь*** *воскресне – й між народи/ Світу прийде зі свого хреста!*

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать выводы о том, что в украинской поэзии хороним *Білорусь* (*Білорусія*) демонстрирует, как правило, вторичность географической семантики, актуализируя культурно значимую информацию, сопровождаемую позитивно-оценочными коннотациями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Данцевич, Е. А. Ассоциативное поле концепта «Беларусь» у учащихся раннего юношеского возраста / Е. А. Данцевич // *Весці БДПУ*. – Сер. 1 : Педагогіка. Психологія. Філологія. – 2002. – № 3. – С. 35–38.

2. Ильченко, И. И. Топонимы в перекладних поезіях В. А. Чабаненка / И. И. Ильченко, Н. В. Исачук // *Філологічні науки в умовах сучасних трансформаційних процесів* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 10–11 лист. 2017 р. – Львів : ЛОГОС, 2017. – С. 31–35.

3. Слесарева, Т. П. Онимы Яна Барщевского (на материале «Шляхтича Завальни»): семантический аспект / Т. П. Слесарева // *Наука – образованию, производству, экономике* : материалы XVI региональной науч.-практ. конф., Витебск, 16–17 марта 2011 г. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2011. – Т. 1. – С. 271–273.

4. Степаненко, М. Українська мова і суспільно-політичні трансформації сьогодення / М. Степаненко // *Українська мова*. – 2015. – № 2. – С. 3–23.

5. Чабаненко, В. А. Експресивно-стилістичні функції білорусизмів в українській мові / В. А. Чабаненко // *Культура слова*. – Київ : Наук. думка, 1979. – Вип. 17. – С. 15–26.

6. Ясь, О. В. Біла Русь (Білорусія, Білорусь, Біларусь) [Електронний ресурс] / О. В. Ясь // *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій та ін. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bila_Rus. Дата звернення: 14.09.2018.